

Staroverstvo v Sloveniji med religijo in znanostjo

STUDIA MYTHOLOGICA SLAVICA – SUPPLEMENTA
Supplementum 17
Zbirka / Series
Uredniki zbirke /
Editors of the Series Saša Babič, Monika Kropelj Telban, Katja Hrobat Virloget

STAROVERSTVO V SLOVENIJI MED RELIGIJO IN ZNANOSTJO

Recenzentki / Rewiev Monika Kropelj Telban, Nadja Furlan Štante
Urednici / Editors Saša Babič, Mateja Belak
Jezikovni pregled /
Proof reading Špela Križ
Tehnična ureditev in prelom /
Technical editor and DTP Mateja Belak
Založnik / Publisher Založba ZRC
Izdajatelj / Issued by ZRC SAZU Inštitut za slovensko narodopisje
Zanje / Represented by Aleš Pogačnik, Ingrid Slavec Gradišnik
Tisk / Printed by Birografika Bori d. o. o.
Naklada / Print run 400

Izid knjige sta podprla / Javna agencija za raziskovalno dejavnost RS / Slovenian Research
Published with the support of Agency, ZRC SAZU

Fotografija na ovitku /
Front cover photo Igor Valentinčič: Jelenk

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

257.7-853:001(497.4)

STAROVERSTVO v Sloveniji med religijo in znanostjo / Saša Babič, Mateja Belak (ur., eds.). - Ljubljana : Založba ZRC, 2022. - (Zbirka Studia mythologica Slavica. Supplementa, ISSN 1581-9744 ; suppl. 17)

ISBN 978-961-05-0657-7

COBISS.SI-ID 113860611

ISBN 978-961-05-0658-4 (PDF)

COBISS.SI-ID 114006275

Ljubljana 2022; prva izdaja, prvi natis / first edition, first print

Prva e-izdaja knjige (pdf) je pod pogoji licence Creative Commons 4.0 CC-BY-NC-SA. / Prosto dostopna tudi v elektronski obliki (pdf) / First e-edition of the book (pdf) is freely available in e-form (pdf) under the Creative Commons 4.0 CC-BY-NC-SA.

DOI: <https://doi.org/10.3986/9789610506584>

Knjiga je delno rezultat raziskovalnega projekta V6-1923 Popis, analiza in ovrednotenje primarnih in sekundarnih virov slovenskih raziskovalcev o "Posoškem staroverstvu", ki sta ga je financirala Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije in Ministrstvo za kulturo iz državnega proračuna.

The authors acknowledge the financial support from the Ministry of Culture and the Slovenian Research Agency (research core funding No. V6-1923).

Staroverstvo v Sloveniji med religijo in znanostjo

Saša Babič, Mateja Belak (ur. / eds.)

LJUBLJANA 2022

Pavlu Medveščku (1933–2020),
ki je odprl pot do novih spoznanj o staroverstvu

in

Gregorju Lesjaku (1965–2022),
ki je pomembno spodbudil raziskavo staroverstva

VSEBINA / CONTENTS

Uvodna beseda (Saša BABIČ, Mateja BELAK)	7
Kratko o knjigi / Briefly about the book (Andrej PLETERSKI)	9
(Ne)pristnost verovanj in praks v gradivu o “posoških starovercih” ter o primerljivosti in o različnih pogledih na svet [(In)authenticity of beliefs and practices in the material on the “Old Faith Believers of Posočje”, comparisons and different worlds] (Katja HROBAT VIRLOGET)	15
Kolonizacija Srednjega Posočja [Colonisation of the Middle Soča region] (Matjaž BIZJAK)	35
Družbeno-politični vidiki zahodnoslovenske naravoverske skupnosti [Socio-political aspects of western Slovenian nature worshippers’ community](Cirila TOPLAK)	47
Elementi slovenske prvotne religije. O rekonstrukciji slovenskega staroverskega religijskega izročila [Elements of Slovenian Indigenous Religion] (Lenart ŠKOF)	71
Trije Belini in njihovi sinkretizmi v ustnem izročilu zahodne Slovenije [The Three Belins and their syncretisms in the oral tradition of Western Slovenia] (Miha MIHELIC)	93
Verovanje host v sklopu staroverstva na Slovenskem in verovanja starih Slovanov [Beliefs of the “Hoste” in the Context of Old Faith in Slovenia and the Faith of the Ancient Slavs] (Andrej PLETERSKI)	109
GRADIVO / MATERIAL	145
Vpliv monolitov na lokalno magnetno polje [Influence of monoliths on the local magnetic field] (Rudi ČOP)	147
Cerkev kot del staroverskega svetišča [Church as part of an Old Faith sanctuary] (Franc ŠTURM)	157

Uvodna beseda

Pričujoče delo *Staroverstvo v Sloveniji med religijo in znanostjo* je delno rezultat ciljno-raziskovalnega projekta *Popis, analiza in ovrednotenje primarnih in sekundarnih virov slovenskih raziskovalcev o "posoškem staroverstvu"* (vodja Anja Ragolič, CRP projekt, V6-1923, ARRS), ki je potekal med novembrom 2019 in oktobrom 2021. Projekt se je posvetil temi, ki je in še vedno rojeva razburkane debate in postavlja vprašanja o pristnosti virov, zgodb, znanj in svetišč, začenši že s samim poimenovanjem *staroverci*, ki prav nesrečno sovпада z rusko pravoslavno heretično ločino starovercev (*staroveri*) iz 17. stoletja (več o tem gl. Toplak str. 53). V času vznika te teme sta se zasidrali dve struji v etnologiji in v širših humanističnih in družboslovnih vedah in njuni raziskovalni fokusi so različni. Medtem ko ena stran želi ovrednotiti znanje, prakse starovercev, saj se jim kaže gradivo kot verodostojno, drugi razmišljajo bolj o diskurzih, skupnosti, identiteti, ki jih gradivo, videno kot neverodostojno, poraja danes (več o tem gl. Hrobat Virloget 2021). Burne debate med obema strujama potekajo predvsem glede verodostojnosti gradiva, ki sta ga Boris Čok (npr. 2012) in Pavel Medvedšček (npr. 2015) objavila na več mestih.

Namen projekta in s tem tudi knjige je predvsem kritično ovrednotiti prav to sporno gradivo in ga umestiti v zgodovinski prostorski in družbeni kontekst, nikakor pa ne zanikati pristnosti virov. Želja projekta in s tem tudi tega dela pa je predvsem najti potencial, ki ga tako gradivo ima, in preko pozitivne naklonjenosti podati spoznanja, predvidevanja o veri v naravo in njeno moč. Knjiga se po šestih znanstvenih razpravah zaključuje z dvema prispevkoma, ki smo ju uvrstili kot gradivo, saj na podlagi meritev poskušata aplikativno dokazati znanje takratne (staroverske) družbe in s tem eksplicitno izkazujeta popolno prepričanost v t. i. staroverski sistem.

Kot urednici bi želeli izpostaviti, da prispevki poskušajo raziskovalno kritično obravnavati temo starovercev, in ne prepričanja ali pripadnosti katerikoli raziskovalni struji. Raziskovalci so svoje prispevke pisali samostojno, na podlagi svojih znanstvenih in izkušenskih izhodišč. Ali se raziskovalci motijo, tako eni kot drugi, verjetno nikoli ne bomo mogli z vso gotovostjo trditi, tako kot ne moremo z gotovostjo zagovarjati razprave o drugih verovanjskih praksah iz preteklosti, tudi tistih, ki se nam zdijo še tako prepričljive.

Saša Babič in Mateja Belak

ČOK, Boris 2012, *V siju mesečine. Ustno izročilo Lokve, Prelož in bližnje okolice*. – Studia mythologica Slavica, Supplementa, Supplementum 5.

HROBAT VIRLOGET, Katja, 2021, Etnološka recepcija starovercev. Odgovor z druge strani 1. – *Etnolog* 31, 197–204.

MEDVEŠČEK, Pavel 2015, *Iz nevidne strani neba: Razkrite skrivnosti staroverstva*. – Studia mythologica Slavica, Supplementa, Supplementum 12.

(Ne)pristnost verovanj in praks v gradivu o “posoških starovercih” ter o primerljivosti in o različnih pogledih na svet

Katja HROBAT VIRLOGET

Izvleček

Prvi del članka predstavlja odgovor na kritiko o nepristnosti Medveščkovih zapisov o posoškem staroverstvu, saj je etnološka stroka pri tem vprašanju povsem razdeljena, osredotoči pa se predvsem na verovanja in prakse. V nadaljevanju avtorica pokaže, da je prav ta razdeljenost, s čimer stroka širši javnosti ne ponudi sprejemljive razlage o tem, kako naj jemljemo Medveščkovo gradivo o starovercih, pripeljala do laičnega raziskovanja in s tem tudi stranpoti. V zadnjem delu poglavja avtorica primerja in s tem umesti v širši geografski in družbeni kontekst verovanja in prakse starovercev, pri čemer se zaustavi zlasti pri vprašanju trka različnih konceptualnih sistemov.

Ključne besede: staroversko gradivo, kritika, pristnost, verovanja

Abstract

[In]authenticity of beliefs and practices in the material on the “Old Faith Believers of Posočje”, as well as comparability and different views of the world] The first part of the article is a response to the criticism that Medvešek’s writings on the Old Faith of the Posočje (the Soča region) are not authentic, since the ethnological profession is completely divided on this issue, and focuses mainly on beliefs and practices. In the following, the author shows that it is precisely this division, whereby the profession does not offer the general public an acceptable explanation of how to take Medvešek’s material on the Old Faith people, that has led to lay research and thus also to a side-track. In the last part of the article, the author compares and thus situates the beliefs and practices of the Old Faith people in a broader geographical and social context, dwelling in particular on the question of the clash of different conceptual systems.

Keywords: Old Faith material, criticism, authenticity, beliefs

Uvod. O pojmu staroverci

Pred razpravo o t. i. posoškem staroverstvu je treba najprej premisliti, od kod ta izraz. Ob pregledu publikacij o gradivu o starovercih je mogoče ugotoviti, da prvič besede staroverci v zapisih ni uporabil Pavel Medvešček, kot bi pričakovali, temveč soavtor knjige *Let v lunino senco*, fotograf Rafael Podobnik (Medvešček in Podobnik 2006, 275). Zanimivo, v predhodni izdaji podobnih izročil o kamnu niti Pavel Medvešček (1992) niti avtorica spremne besede Marija Stanonik (1992) tega izraza nista zapisala. Izraz je dobil krila šele s poznejšimi objavami ob spremnih besedah stroke: v naslovu *Staroverci in staroverstvo* muzejskega kataloga avtorjev Pavla Medveščka in Darje Skrt (2014), ki je spremljal prvo muzejsko razstavo staroverskih predmetov v Goriškem muzeju, in leto pozneje v temeljni knjigi Pavla Medveščka o staroverskih izročilih (2015). Arheolog, etnolog in zgodovinar Andrej Pleterski v spremni besedi te knjige zapiše: “[S]tara vera pomeni nasprotje novi veri. /.../ staroverstvo nadomešča tudi slabšalno krščansko oznako poganstvo /.../. In staroverstvo je potem vse, kar je povezano s staro vero. V takem širokem pogledu se izkaže, da gre preprosto za način življenja,¹ ki so ga nekoč živeli predniki” (PleTERSki 2015, 15). Če prelistamo knjigo, ugotovimo, da se izraz kar naenkrat razbohoti, tako v uporabi PleTERSkega kot iz ust Medveščka in njegovih sogovornikov, ki se tudi sami tako imenujejo ter hkrati uporabljajo izraz “nova vera” za krščanstvo (Medvešček 2015, 40, 50–51). Arheologu Petru Turku (2020, 18) se zdi ironično, da so prakse 19. in 20. stoletja razglašene za “staro vero”, medtem ko naj bi bilo krščanstvo, ki je v naše kraje prišlo že med 4. in 6. stoletjem, “nova vera”. Miha Kozorog zapiše, da je Medvešček skupnost, ki naj bi živela s specifično duhovnostjo, poimenoval staroverci (Kozorog 2020, 112), in res je, da je Medvešček v vseh ustnih predstavitvah uporabljal izraz staroverci. Kdo je koga kako imenoval, ni čisto jasno. Cirila Toplak meni, da so sami sebe imenovali naravoverci in tudi le preprosto “naši”, s svojeverci, staroverci, pogani in kačarji pa naj bi jih slabšalno označevali katoliški sosedje (Toplak 2022). Danes lahko opazimo, da se je izraz razmahnil prek vseh strokovnih ustaljenih rab, saj je v splošni rabi uporabljen za vse, kar je predkrščanskega, tudi če ni območno vezano na Posočje, od koder izhaja večina Medveščkovih zapisov.

O (ne)pristnosti gradiva in raziskovalcih

Gradivo o starovercih, ki ga je Pavel Medvešček (2015) zbral v petdesetih in šestdesetih letih ter objavil šele desetletja po tem, je etnološko stroko razdelilo pri vprašanju pristnosti gradiva. Oblikovali sta se dve struji v etnologiji in v širših humanističnih in družboslovnih vedah, prva, ki Medveščkovo gradivo jemlje kot etnografski vir in o njem piše (npr. PleTERSki 2015; Toplak 2019; Hrobat Virloget 2017; Ravnik 2017; Medvešček, Skrt 2014; 2016; večinoma raziskovalci pri projektu CRP), in druga, ki o pristnosti Medveščkovega gradiva dvomi, o njem ne objavlja razprav,² kvečjemu jih zanimajo sodobni diskurzi in prakse,

¹ Pri tem je treba opozoriti, da ko govorimo o veri, govorimo vedno tudi o načinu življenja.

² Izjema je organizacija okrogle mize *Kako naj etnologi mislimo staroverstvo*, 17. 4. 2018, Ljubljana, Slovensko etnološko društvo (KraVANJA 2018).

ki jih je omenjeno gradivo o posoških starovercih "povzročilo".³ Prva pisna razprava z njihove strani o percepciji tega gradiva je članek Mihe Kozoroga v *Etnologu* (2020). V članku avtor obravnava etnološko recepcijo gradiva o starovercih, pri čemer obravnava raziskovalce, ki smo o tem doslej pisali (poleg mene tudi Andrej Pleterski, Darja Skrt, Mojca Ravnik). Glavni argument Kozorogove interpretacije naših del je, da Medveščkovo gradivo nekritično jemljemo za "suho zlato", teza, ki jo bom v nadaljevanju ovrgla kot neutemeljeno.⁴

S svojimi analizami po mnenju Kozoroga (2020, 116) štirje raziskovalci dvakratno legitimiramo Medveščkovo gradivo, prvič, ker ga jemljemo kot etnografsko gradivo, in drugič, ker ga z reinterpretacijo potrdimo. Kozorog v tem članku gradiva ne analizira, v ospredju so znova le diskurzi o gradivu, tokrat diskurzi raziskovalcev. Avtor kljub kritičnosti do percepcije Medveščkovega gradiva kot etnografskega vira v resnici tudi sam v drugje objavljenem članku (Kozorog 2021a, 337) počne prav to, analizira Medveščkovo gradivo skozi prizmo njihove percepcije prve svetovne vojne. V tem, da analizira gradivo, o katerem dvomi, sicer ne vidi protislovja (Kozorog 2021b, 206). Njegova analiza potrdi njegovo interpretacijo, da skozi staroversko gradivo ne moremo preučevati odnosa ljudi do vojne, temveč obratno, da je vojna vplivala na konstrukcijo pripovedi o boljši (staroverski) družbi. Če s tem Kozorog meni, da tudi "potrjevalci" Medveščkovega gradiva naivno gledamo na staroverce kot na preteklo idilično brezmadežno družbo, se moti, saj med drugim spregleda zelo dobro argumentirano kritiko politologinje Cirile Toplak (2019), v kateri razkrije nedemokracičnost in patriarhalnost starovercev. Hkrati pa se postavlja vprašanje, ali niso vse pripovedi naših sogovornikov pripovedi o "dobrih starih časih" (Brumen 2001)? In te pripovedi moramo šele etnologi spustiti skozi sito kritičnega očesa. Zakaj bi bilo s tem gradivom drugače?

Kozorogu se zdijo pričevanja starovercev iz Medveščkove knjige (2015) nekaj "vmesnega med avtentičnostjo in izmišljanjem" (Kozorog 2020, 121-122), pri čemer za svojo trditev ne navede konkretnih argumentov. Po njegovem mnenju so pričevanja starovercev bolj plod domišljije, kratkočasenja in ustvarjalnosti "stricev", odrinjenih na rob družbe. Priznava sicer, da so pričevalci verjetno res pristni, sprašuje pa se, kje je meja med njihovim ustvarjanjem, povzemanjem iz tradicije in lastno interpretacijo Medveščka (Kozorog 2020, 121).

Več stvari je tu spornih in kontradiktornih. Kozorog po eni strani trdi, da raziskovalci slepo zaupamo Medveščkovemu gradivu, po drugi strani pa on sam navede opozorilo Pleterskega o potrebi po kritičnem branju tega gradiva (Kozorog 2020, 121). Namreč v uvodu ključne Medveščkove monografije Pleterski (2015, 23) opozarja, da so bili staroverci v času Medveščkovega zapisovanja že tik pred izumrtjem, da ne le, da nečesa niso želeli

---

³ Recimo z doktorsko disertacijo mlade raziskovalke Mance Račič na Oddelku za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani pod mentorstvom dr. Boštjana Kravanja z naslovom *Slovensko staroverstvo kot konstrukcija religijske tradicije in novodobno gibanje*. V njej se kandidatka ne bo ukvarjala z Medveščkovim gradivom, temveč z njegovo recepcijo in sodobnimi gibanji, ki izhajajo iz njega.

⁴ Poglavlje je povzeto in ponekod dopolnjeno po odgovoru na članek Kozoroga (2020) in diskusiji v treh delih med Kozorogom in mano, ki je objavljena v *Etnologu* 31 (2021). Vzrok za objavo je v tem, da bo pričujočo monografijo prebiral tudi širša javnost, ne le strokovna, ki navadno bere revijo *Etnolog*. Odgovor na Kozorogovo kritiko podaja tudi Cirila Toplak (2022).

povedati, tudi vedeli niso več, in da so se ti samski strici marsikdaj kratkočasili z zgodbami, ki jih mora ovrednotiti šele stroka. Čeprav ne neposredno kot Pleterski, vendar tudi sama opozarjam na kritično branje staroverskega gradiva, predvsem na podlagi refleksije o pomanjkljivostih etnografske metode in lastnih izkušenj terenskih raziskav senzibilnih tematik (Hrobat Virloget 2017).

Kozorog (2020, 121) tudi povzema moje vprašanje o etnologovem soustvarjanju terenskih spoznanj in na drugem mestu presodi (Kozorog 2021a, 337), da je Medvešček aranžer pripovedi svojih sogovornikov, ki jim pripiše vlogo improvizatorjev oz. ustvarjalcev (Kozorog 2021a, 337). Pri tem se sklicuje na folkloristično razumevanje ustvarjalnosti pri predajanju pripovedne tradicije (Ivančič Kutin 2006; Bronner 1992). Pa vendar, tudi v postmodernistični kritiki, po kateri je vsa kultura konstrukt, raziskovalci opozarjajo, da je konstruirana realnost prav tako realnost, prav tako je efektivna in se materializira v praksah ljudi (Muršič 1999, 24). Tudi če naj bi bila tradicija izmišljena, je to še vedno tradicija (Kockel 2010, 15). Ko Kozorog (2020, 21) postavlja v dvom Medveščkove zapise, kot rezultat ustvarjalnosti Medveščka samega in osamljenih "stricev", se mi postavlja vprašanje, ali je drugače, objektivno sploh mogoče povzemati iz pogovorov na terenu? Antropologi so namreč že davno ugotovili, da je antropološka resnica "osebno specifična". Vse je odvisno od čustvene in intelektualne prtljage raziskovalca in nikoli se enaka zgodba ne pripoveduje dvema različnima raziskovalcema (Behar 1996, 6–9). Moč etnografske metode, ki loči etnologijo od drugih humanističnih ved, je hkrati njena slabost. Antropolog sam je namreč najpomembnejše znanstveno orodje, kar hkrati vključuje etnografovo lastno osebnost, ki narekuje etične implikacije, kot so problem objektivnega zaznavanja družbene realnosti, vprašanje intervencije v družbeno, politično ali religiozno življenje skupnosti, problem "pravega" prijateljstva z informatorji itd. (Erixen 1995, 25–28; Keesing 1981, 9). Tako na raziskovalca kot na raziskovanega vplivajo zavestni in nezavedni psihološki procesi. Pri oblikovanju etnološkega znanja se ne moremo izogniti subjektivni izkušnji, pri čemer je objektivna realnost prividna; vsi naši opisi "drugega" so namreč posledica naših lastnih projekcij, ki ležijo globoko v nas in se jih pogosto niti ne zavedamo (Corin 2007, 23). Temeljni paradoks antropološke vede je v njeni temeljni metodi, opazovanju z udeležbo. Antropolog naj bi dosegel stanje "pogleda domačina" (angl. "*native point of view*"), vendar ne da bi zares "postal domačin" (angl. "*going native*") (Behar 1996, 5).

Iz povedanega sledi, da je vsakršno etnografsko gradivo, tako tudi Medveščkovo, treba jemati s kritično distanco. V pričujoči monografiji je razvidno, kako Pleterski preizprašuje gradivo starovercev, saj navede številne protislovne izjave Medveščkovih sogovornikov (glej tudi Pleterski 2015, 23). To znova postavlja Kozorogovo tezo o naivnosti obravnavanih raziskovalcev gradiva pod vprašaj. Samorefleksivno vprašanje bi bilo, ali niso tudi izjave naših sogovornikov pogosto protislovne, pa vendar gradiva zato ne bomo imeli za nepristnega? Iz gradiva je tudi na več mestih razvidno, da Medveščku sogovorniki ne želijo povedati vsega o svojih praksah, verovanjih, obredih in podobno⁵ in da mu tudi nekaj namerno prekrivajo. O tem pričajo zapisi, kot so "s teboj o tem ne bom več spregovoril, ker sem se že preveč razgovoril o stvareh, ki jih ne bi smel slišati" (Medvešček 2015, 151) ali

⁵ O obredih in mestih svetišč (Medvešček 2015, 53, 315–317, 376, 421), o intimnih zadevah (Ibid., 93), o dehnarju (Ibid., 109, 125, 257), o veri in zdravilstvu (Ibid., 134, 135, 216), o imenih starovercev (Ibid., 194) itd.

"če Strgar res tako misli, je to njegova pravica, moja pa tudi, da o tem ne bom govoril, vsaj ta trenutek ne" (Ibid., 315). Kljub vsemu in v nasprotju s splošnim prepričanjem v javnosti Medvešček ni bil staroverec, kar beremo tudi pri njegovi sogovornici kot očitek, "podrobnosti pa ti ne bom razlagala, saj vendar nisi naš!" (Ibid., 466-467). Zato tudi Kozorog napačno interpretira moje izjave, ko mi pripiše trditev, da so Medveščka sogovorniki imeli za "svojega" (Kozorog 2020, 115), medtem ko pišem, da mu je le del skupnosti povedal drobce izročila zaradi odločitve enega od neformalnih vodij, Strgarja (Hrobat Virloget 2017, 84), in da je bil nekaterim sogovornikom precej blizu (Hrobat Virloget 2019, 29). Drugo vprašanje, ki se mi postavlja ob Kozorogovih dvomih o pristnosti Medveščkovega gradiva, je, na podlagi katerih argumentov so pripovedi "stricev", predvsem izkušnje, prakse, verovanja, vzete kot plod domišljije oz. ponarejanja? Doslej nisem zasledila nikakršnih prepričljivih argumentov v prid tej hipotezi, kvečjemu nejevernost do obstoja neke skrivnostne skupnosti s posebnim ontološkim sistemom. Se pa vsi strinjamo s Kozorogovo trditvijo, da "bi moralo biti prvo etnologovo vprašanje, s kakšnim gradivom sploh operiramo" (Kozorog 2020, 121), kar del stroke, ki raziskuje to gradivo, vsekakor poskuša razumeti.

O primerljivosti gradiva o starovercih bom sicer argumentirala v nadaljevanju, naj povem le, da tudi drugi avtorji opažajo podobnosti z že zabeleženimi praksami in verovanji, denimo Mojca Ravnik (2017, 22), Pleterski (2015 idr.) prek primerjalne mitologije in tudi kritik pristnosti gradiva o starovercih, Miha Kozorog (2020, 118-120). Sorodne prakse so bile za 19. stoletje zabeležene tudi na Krasu izpod peresa Borisa Čoka (2011; glej Šmitek 2013; Pleterski 2015), ki prav tako kot Medvešček piše o verovanjskih praksah v "ilegali". Čoku bi danes res lahko očitali, da se je preveč poistovetil s svojim gradivom oziroma ga je izkoristil, da je danes sam ustvaril eno izmed sodobnih staroverskih skupnosti in se razglasil za "šamana", vendar ali res lahko ti postdiskurzi razveljavijo predhodno zapisano? Pri takih dvomih se mi zdi zato nujno najprej spoznati avtorja gradiva, temu sledi kritična presoja gradiva.

Rešitev dilem o pristnosti gradiva nekateri vidimo v soočanju s terenom. Torej če Pavel Medvešček piše o nečem, o čemer dvomimo ali ne, je najprej treba navezati stik z njim, se pogovoriti o načinu njegovega dela, zapisovanja ipd. To je naredila Cirila Toplak (2022), ki je opisala njegovo etnografsko metodo na podlagi pogovorov z njim. Tudi Gregor Lesjak (2020) je prek medijskih objav pogovorov z Medveščkom poskušal valorizirati njegovo metodologijo in opraviti verifikacijo njegovih virov. In potem pride na vrsto druga faza, pretres gradiva s kritičnim očesom in poskus kontekstualizacije. Do prve faze pa žal tisti, ki Medveščkovih zapisov ne jemljejo za verodostojen vir, niso nikoli prišli. Kot je Miha Kozorog osebno povedal, Medveščka osebno ni spoznal niti ni navezal stika z njim, kar argumentira s tem, da je bolje opazovati od daleč in se ne izgubiti v gozdu (Kozorog 2022, 206). Če bi namreč z njim navezal stik, bi mu povedal, kako je stvari najprej zapisal in se potem vrnil k večini sogovornikov, da so potrdili zapisano, in pod bremenom molka⁶ odložil zapiske do leta 2007.⁷ Nekateri raziskovalci so skupaj z Medveščkom pregledovali njegove stare zapise, ki jim jih je prinašal (npr. arheolog Miha Mihelič za projekt CRP ali

⁶ Za nekatere tudi to stvar dvoma.

⁷ Sicer je s tem povezano tudi vprašanje, kaj je "prava" etnografija, samo tista na podlagi dokaznega gradiva ali je lahko tudi fenološki pristop utelešenih izkušenj raziskovalca (Lesjak 2019, 11; O'Reilly 2005, 103-104; Zablocki 2001 idr.), a te teme tu ne nameravam odpirati.

Darja Skrt za muzejsko razstavo), in hodili z njim po krajih, po katerih so ga vodili njegovi sogovorniki, ali so te kraje skupaj z Medveščkom iskali (arheologa Miha Mihelič in Andrej Pleterski, politologinja Cirila Toplak). Tudi sama sem z njim govorila, hodila po terenu, sicer še najmanj od vseh naštetih, sem pa tudi pri svojih sogovornikih s Krasa preverjala Medveščkove zapise in iskala omenjene kraje (Hrobat 2010, 202–204). Kozorog tudi navede razlago Pleterskega, da si je Medvešček pripovedi skiciral in jih doma razširil v čistopis, pri čemer so pripovedi šle skozi njegov um in del informacij se je preoblikoval ali izgubil (Pleterski 2015, 22). A ne pozabimo, čistopis je nato na terenu preveril pri svojih sogovornikih. Torej podobno kot Kozorog tudi Pleterski očitno opozarja na kritično distanco do nastajanja gradiva, vendar ga Kozorog kljub temu označi za naivnega v nasprotju s sabo. Sprašujem se, ali so etnologi v Medveščkovem času res delali tako zelo drugače, posebej pri občutljivih temah? Ne gre pozabiti, da Medvešček vseeno ni bil etnolog in se verjetno ni zavedal, kakšno težo ima dokazno gradivo za večino etnologov. In ko Kozorog obsoja Medveščkovo ustvarjanje, se po drugi strani sprašujem, zakaj bi si vendar človek izmišljal za več kot 500 strani gradiva? S tega vidika je danes razumljivo razočaranje tistih, ki so z Medveščkom raziskovali, nad omalovaževanjem amaterskega raziskovanja in tolikšno vzvišenostjo strokovnjakov (Toplak 2019, 285) tako zelo “oddaljenega pogleda”.

Na Kozorogov dvom o odkritju nove kulture, ki naj je ne bi pred Medveščkom nihče opazil, oz. tezo o njegovem konstruiranju staroverske kulture (Kozorog 2020a, 117; Kozorog 2021b, 206) Toplakova odgovarja s primeri zabeleženih staroverskih predmetov, na katere tedanji etnologi niso bili posebej pozorni. Medveščkove raziskave etnologa Ivana Sedeja, ki ga je kontaktiral, niso zanimala. Razlog vidi v duhu tedanjega časa, ki tradicije, izročila in podeželja ni štel za gradnike socialističnega novega sveta (Toplak 2022). Takratni svet je v veri v napredek, modernizacijo in industrializacijo namreč (podeželsko) ljudsko kulturo zaničeval (Fakin Bajec 2011). Ampak mislim, da tu ni govora le o tedanjem svetu, tudi današnja raziskovalna srenja se za te ljudske verovanjske tematike ni zanimala. Tako Zmago Šmitek, izkušen raziskovalec pripovednega in mitskega izročila, ugotavlja, kako je bil sam presenečen nad lastnim nedavnim odkritjem tolikšnega števila svetih krajev, saj o njih narodopisci niso zapisali skoraj nič. Ugotavlja namreč, da je naletel na “>slepo pego”, ne pri ljudeh, temveč v znanosti. Znanje o tem in onem in še marsičem obstaja, le prelilo se ni vedno in popolno v arhive učenih institucij” (Šmitek 2013, 110). Podobno sem doživljala ob svojih raziskavah pripovedne tradicije in svetih krajev po Krasu (Hrobat 2010) in jasno je bilo, da raziskava ne sodi v tekoče trende etnoloških raziskav. Danes se za svete kraje namreč bolj zanimajo arheologi kot etnologi. Kot pojasnjuje Michel Foucault, je vsako raziskovanje skladno s sodobnimi diskurzivnimi praksami, ki se skozi zgodovino razvijajo in spreminjajo (Foucault 2001, 177–227). Znanost ni tisto, kar mora biti doživeto, temveč tisto, “kar mora biti izrečeno, zato, da bi lahko obstajal diskurz, ki morebiti ustreza eksperimentalnim in formalnim kriterijem znanstvenosti” (Foucault 2001, 195), torej znanstvenemu diskurzu v danem trenutku. Kot argumentira Ulrich Kockel, ne le da so antropologi danes izgnali “ljudsko” iz sodobnega akademskega diskurza (z izjemo ljudske glasbe), ampak so v skladu z dogmo kulturnih analistov in Hobsbawmovo tezo o invenciji tradicij (Hobsbawm 1983) obsedeni z dokazovanjem neavtentičnosti tradicij. V tem konstruktivističnem cunamiju nič ne more biti več avtentično, ker naj bi bilo vse “izmišljeno”, vsakršno vrednotenje preteklosti in analiziranje kontinuitete je videno kot reakcionarna politika, emocionalna regresija oziroma uteha, pobeg pred sodobnim

svetom (Kockel 2010, 5, 11, 17). In v duhu tega je tudi staroversko gradivo seveda vzeto samo kot konstruirano, izmišljeno, njegovi raziskovalci pa kot nekritični romantiki, ki jih je gradivo začaralo (Kozorog 2020, 120).

Kozorog navaja, da močno dvomi o možnosti obstoja "kulturnega prežitka in izolata" oziroma skrite skupnosti z neko koherentno ontologijo, drugačno od dominantne krščanske (Kozorog 2020, 113, 116–117). Hkrati raziskovalcem tega gradiva pripiše, da smo "staroverce legitimirali tudi kot skupnost s samosvojim razumevanjem življenja (animistična ontologija), pogledom na svet (kozmozologija žive narave in tročanov) ter <kulturo> v smislu socializiranih praks, simbolov in predstav" (Kozorog 2020, 116). To, da sem že doslej in bom tudi v nadaljevanju poglavja argumentirala primerljivost verovanj in praks z gradivom o starovercih (Hrobat Virloget 2019, 29–30; 2020, 107–111), samo po sebi zavrača trditve o "kulturnem izolatu" in kaže na neutemeljenost Kozorogovih trditvev. Ne morem se strinjati niti z njegovo interpretacijo, da "potrjevalci" Medveščkovega gradiva naivno jemljemo ta verovanja za koherentna, da zanikamo hibridnost in heterogenost praks in verovanj. Takšen dvom samoumevno odpade že ob pogledu na katalog "hibridnih" staroverskih predmetov v Goriškem muzeju, na primer krščanskega molitvenika, kjer naj bi podčrtane besede tvorile novo besedilo (Medvešček, Skrt 2014, 69; Turk 2020, 2), tudi dehnarjeva hiša naj bi imela na fasadi krščanske freske⁸ in na sploh je bila njihova kultura ne le v sporu, temveč tudi prepletena s krščansko, saj so konec koncev kot ("slabi") kristjani tudi živeli (Toplak 2022). V resnici me hibridni krščanski predmeti, ki jih najdemo pri starovercih, spominjajo na interpretacijo podobnih hibridnih objektov med indijansko in krščansko kulturo, v katerih Carlo Severi prepozna utelešanje in soočanje sovražnikov, kontinuiteto, prelom s tradicijo in porod novih oblik verovanj (Severi 2015, 139–143, 318–326).

V odzivu na moj odgovor Kozorog (2021b) predlaga, da se v staroverskem gradivu prepoznajo napaberkovane ljudske prakse in ne skrivnostna skupnost, ki naj bi jo Medvešček ustvaril. S skupnostjo, kar je njegov temeljni interes, se ne ukvarjam, temveč se ukvarjam z ljudskimi verovanji in praksami in o skupnosti ne morem strokovno presojati. Vendar pa če raziskovalci, ki se ukvarjajo s skupnostjo (npr. Toplak 2022; Pleterski 2022), v Medveščkovem gradivu prepoznajo njene sledi, ne razumem, zakaj bi bilo to treba ovreči kot neverodostojno. Ali ni namen etnografije spoznavanje prav te raznolikosti načinov življenja tako danes kot nekoč, srečevanje z drugačnostjo, z ljudmi, ki mislijo, čutijo in delajo stvari drugače (van der Port 2017, 297)?

Razmislek o odnosu stroke in širše javnosti do staroverskega gradiva

Medtem ko je stroka razdeljena pri vprašanju (ne)pristnosti Medveščkovega gradiva o starovercih, takih dilem ne poznajo sodobno ustanovljena t. i. staroverska gibanja, ki svojo identiteto in prakse utemeljujejo prav na Medveščkovem gradivu, izvajajo religiozne prakse, izhajajoč iz gradiva, in ga tudi raziskujejo, eni kot laiki, drugi kot strokovnjaki. Tu je zaslediti velik razkorak med na eni strani navdušeno množico, ki Medveščkove zapise

---

⁸ Ustna informacija iz pogovorov z Darjo Skrt in Andrejem Pleterskim, ki menita, da je to namenoma, prav zaradi skrivanja, mimikrije.

jemlje za svojo dediščino, in stroko na drugi strani, ki ne zmore podati enotnega mnenja o tem, ali je to dediščina ali ne, ali je pristna ali ne. V tem primeru se kaže konflikt v percepciji o Medveščkovem gradivu o starovercih, vendar je načeloma le stroki podeljen mandat o prepoznavanju tega, ali je nekaj dediščina ali ne (Muršič 2005, 35).

Ker večina stroke ignorira gradivo o starovercih, nad katerim je širša javnost tako navdušena, ta potem sama išče odgovore na vprašanja. To bi lahko razumeli tudi kot upor institucionalizirani moči znanja, ki ne zadovoljuje potreb sodobne družbe, podobni družbeni razdor, kot ga lahko danes opazujemo pri uporabi (teorije zarote) proti institucionalnim znanstvenim razlagam covid-19 ali kot smo jih opazovali pri razmahu avtohtonistične "venetske" teorije ob razpadu Jugoslavije (Slapšak 1993; Hrobat 2007). Nekateri neznanstveni raziskovalni pristopi so bolj eksperimentalne narave (npr. s stališča radiestezijske Šturm 2021), drugi pa gredo v skrajne nacionalistične vode, kar se mi zdi s stališča stroke skrb zbujujoče (Hrobat Virloget 2019, 31-32). Tudi interpretacije tistih nekaj raziskovalcev, ki staroversko izročilo jemljejo kot verodostojno, niso dovolj vsečne vsem. Tako je recimo z interpretacijami Pleterskega (2015), ki staroversko gradivo večinoma povezuje s Slovani, kar delu javnosti ne ustreza. V prevladujočem javnem diskurzu namreč staroversko izročilo izhaja iz veliko bolj arhaičnih plasti, celo iz prazgodovine, povezujejo ga s "staroselci", ki naj ne bi imeli nikakršne povezave s tako pozno priseljenimi Slovani (Hrobat Virloget 2019, 31-32).⁹ Kot arheolog Peter Turk ironično opazuje, ti sodobni staroverci, ki so v resnici "novoverci", odklanjajo obredno žrtvovanje, pri čemer naj bi se zgledovali po "stari veri", pa čeprav je bil "[s]estavni del predkrščanskih starovercev neusmiljeno krvavi človeško-božanski daj-dam. V postmoderni maniri, primerni 21. stoletju, na religijskem meniju <staroverci> pač izbirajo tisto, kar jim ustreza, in zavračajo tisto, kar jim ne ustreza" (Turk 2020, 18).

Pri nekaterih laičnih interpretacijah staroverskega izročila je mogoče zaslediti avtohtonistične mitologizacije preteklosti. Vendar tu vidim problem v neangažiranju stroke v javnosti. Prav stroka je namreč poklicana za presojo, ovrednotenje izročila, vendar pri gradivu starovercev te stroke z izjemo redkih primerov ni oz. javnosti s svojimi interpretacijami, predvsem s tezo o neavtentičnosti Medveščkovih zapisov, ne zadovolji. Žal v tem primeru etnoantropologi ne izpolnjujemo zahteve po kritičnem družbenem angažmaju stroke, ki bi morala budno kritizirati ter dekonstruirati politične mite (Rihtman Augustin 2001, 210-217). Ob tem se tudi postavlja vprašanje, kdo je tisti, ki nekaj ovrednoti za dediščino. Ali naj stroka "prepusti" ljudem pravico do izbire lastne dediščine kot izraz vrednot sodobne družbe, ki ji stroka očitno ne uspe podati (bolj) prepričljivega odgovora? S tem se postavlja ultimativno vprašanje, ali stroka nima besede, ali jo sploh potrebujemo? Postaja stroka v sodobni pluralistični in demokratični družbi, kjer je medmrežje bolj prepričljivo kot argumentirana znanost, kot se to dogaja v krizi zaradi covid-19, sama sebi namen (Hrobat Virloget 2019, 30-33, 37-38)?

⁹ Opazovanja podajam na podlagi opazovanja z udeležbo, saj sem bila v stiku z ljubiteljskimi raziskovalci staroverskega izročila, predvsem z vidika geomantije. Objave ljubiteljskih raziskovalcev so med drugim na strani Megalitske Slovenije (različni avtorji, <http://megalitskaslovenija.si/category/naravoverstvo/>, 22. 6. 2019), kjer že naslovna stran staroverce povezuje s staroselci.

Primerljivost verovanj in praks "posoškega staroverstva" izven Posočja

Ko sem leta 2010 prvič dobila v roke Medveščkovo gradivo v času pisanja doktorske disertacije o pripovednem izročilu v povezavi s krajino, nisem bila toliko presenečena, kot je bil del etnološke srenje ob izdaji njegove knjige leta 2015, saj so me številna tradicijska verovanja iz gradiva spominjala na tista, ki sem jih zabeležila na Krasu in drugje po Evropi. V nadaljevanju bom navedla nekaj starejših in novejših analogij.

Čaščenje babe

S folklorističnega vidika je v Medveščkovih zapisih o starovercih najočitnejša analogija čaščenje babe, ki jo kot arhaično mitsko bitje poznamo širom po slovenskem, slovanskem in romanskem svetu (Hrobat 2010, 183–223; Hrobat Virloget 2013; Pleterski 2014). Med drugim velja v izročilu Babja jama za glavno staroversko svetišče (Medvešček, Podobnik 2006, 44 itd.; Medvešček 2015, 36, 41, 52, 66–68, idr.), med staroverskimi izročili pa je omenjenih še veliko drugih jam ali skalnih monolitov s tem imenom, nekateri so povezani z obredi (povezanimi s kresovanjem, napovedovanjem vremena, drgnjenjem z orehovimi lupinami, prošnjami za rodovitnost, prinašanjem darov itd.), eden tudi po imenu Velika Mati (Medvešček 2015, 65, 384, 520–521 itd.; Skrt, Medvešček 2016, 83). Motiv o babah, ki so navadno materializirane v krajini, je v slovenskem folklornem gradivu zelo razširjen (Hrobat 2010, 183–232; Kropelj 2008, 106–119; Mihelič 2012; Medvešček 1992, 19).

Naj povzamem nekaj ključnih ugotovitev o mitskem pomenu babe, saj je bilo o tem že veliko napisanega. Babe kot kamniti monoliti ali deli pokrajine so na sploh povezani z mokroto, ali po njihovih vzdevkih blatna, "šmrkava" ali po napovedih deževnega vremena v slovanskem svetu ali Italiji po njej (it. *La vecchia*). Toponim Baba je pogosto ob toponimih z moškimi slovanskimi božanstvi Peruna in Velesa. Na Krasu, v okolici Vipavske doline, v Istri in Kvarnerju so otroke strašili, da bodo morali ob prvem odhodu mimo kamnite Babe to poljubiti, ji pihati v rit, odjesti njen "šmrkelj", udariti s palico ipd., tako da je ta bajni lik igral vlogo družbene kontrole; zaradi strahu, na primer pred Babo iz Trsta, so se otroci držali doma. Pri Babah izven Posočja so zabeleženi tudi različni rituali, recimo ples, darovanja (Stara Baba nad Šturjami pri Ajdovščini, Baba na Velebitu), opazovanja ob solsticiju pri Babi na Golcu v Čičariji. V slovanskem izročilu ima baba mnogo pomenov, od ženskega bitja, demona atmosferskih pojavov, povezave z različnimi nebesnimi telesi, zadnjim snopom žita, z boleznimi, obrednim kruhom itd. Analiza njenih različnih besednih pomenov v slovenskem jeziku je pokazala njeno dvojnost med rodovitnostjo in smrtjo, po eni strani označuje iztrošen, neploden vidik, po drugi strani pa ploden, temeljni, vitalen element s spolno močjo (npr. nosilni element v konstrukciji). Toponimi enačijo dele babinega telesa z elementi gora oziroma krajine (Babin nos, Babino koleno, glava, kolk, popek ...). Izročilo s Krasa in iz Ligurije v severni Italiji govori, da ko pade otrok na tla, poljubi babo. Baba torej ni nič drugega kot zemlja sama. V slovanskem svetu je baba interpretirana kot spomin na edino praslovansko žensko božanstvo Mokoš, pri tem pa primerjave presegajo zgolj slovanski svet. Podobna izročila o starkah, personificiranih v krajini, poznajo kot *La vieille* v Franciji, *La vecchia* v severni Italiji ali *la vieja* v Španiji, kjer lik prav tako nastopa v groteskni otroški folklori o poljubu ob prvem mimohodu, kot

zadnji snop žita in v napovedovanju deževnega vremena po hribih, imenovanih po njej (Hrobat Virloget 2013; 2015; 2021; Hrobat 2010, 183–226; Pleterski 2014; več Belaj, Belaj 2014; Katičič 2011; Kroje 2008, 106–20).

Vsa ta zelo podobna izročila namigujejo na to, da je bil mitski lik starke, pogosto povezan s krajino, zelo razširjen po Evropi, ne le v slovanskem svetu, temveč tudi v roman-skem, kar gotovo nakazuje tudi arhaičnost izročila. Žal pa starosti izročil ni mogoče do-ločiti, čeprav nam materialni vidik bab omogoča vsaj nekaj časovnih datacij. Najstarejša doslej znana monolitna Baba je narisana kot kamnita kolona na meji med Tinjanom in Sv. Lovrečem v Istri na Hrvaškem, na meji med Beneško republiko in Avstrijo v notranjosti Istre, in sicer na zemljevidu iz 18. stoletja po originalu iz 16. stoletja (glej zemljevid Panjek 2015a, 24). Še starejši pisni dokaz o verovanju v babo pa izhaja iz cerkve sv. Marije v Gra-čišču v hrvaškem delu Istre, kjer je na notranji omet cerkve vrisana figura debele ženske s pripisom Stara Baba Vukoša, ki je po ometu datirana v 15. stoletje (Vince Pallua 2018).

Baba je morala igrati eno temeljnih struktur v mitskem konceptualnem prostoru, saj jo je kot element prostora še danes mogoče zaznati v mnogo vaških krajinah. Samo v zadnjih letih so me številni sogovorniki s Krasa in iz Brkinov obvestili, da imajo tudi na širšem območju njihove vasi kamen po imenu Baba, recimo v Slopah, na Barki, v Divači, v Lokvi, Preložah, v Gropadi na Tržaškem Krasu (Hrobat Virloget, Kavrečič 2015, 79–80), in goto-vo se bodo našli še drugi, ponekod so tudi jame ali drugi deli krajine.

V gradivu o starovercih je baba pogosto nastopala kot del strukture tročana, pri čemer je lahko baba tudi gora, recimo Matajur kot Velika baba ali Vedrna baba (Medvešček 2015, 118, 377), ali jama, na primer Babja jama (Medvešček 2015, 330–32, 385–86, 412–75), Duja Baba (Medvešček 2015, 333), Divja baba (Medvešček 2015, 337), ali kamnit monolit (Medvešček 2015, 384, 521) itd. Na desnem bregu Soče je bil recimo tročan z dvema vr-hovoma, Stolom in Gradom, ter Babjo jamo ter s Stolom, Kresnikom¹⁰ in Babjo jamo, na levem bregu Soče pa so bili v tročan povezani Gošče, Mali vrh in Babja jama (Medvešček 2015, 41).

Čeprav se po pripovedih sodeč Nikrmana zdi glavna božanska sila t. i. starovercev, je iz ene pripovedi, v kateri se zdi, da se je sogovornik nekoliko zapletel, razvidno, da je Velika Baba enako kot Velika mati ali Nikrmana (Pleterski 2015, 23; Medvešček 2015, 114; glej eno izmed interpretacij Nikrmane v Pleterski 2022). Medveščkov sogovornik Tone Javor pravi: "Morda je zate res ženska. Toda zame je ena od oblik Nikrmane. To lahko rečem, ker sem jih videl že veliko" (Medvešček 2015, 114). Na vprašanje, ali je ženskega spola, Tone Javor odgovori: "Verjetno, saj ji rečejo tudi Velika dobra mati, eni pa kar Velika Baba" (Medvešček 2015, 114). Ko ga Medvešček prosi, naj mu pojasni zmedo o teh imenih, sogo-vornik prizna, da ne ve in da bi to vedel le dehnar, kar ponovno potrjuje, da so bili v času zbiranja gradiva staroverske prakse in znanja v izumiranju ter da ne le, da sogovorniki marsičesa niso želeli povedati, ampak niso niti vedeli več (Pleterski 2015, 23).

Kot rečeno, je bila baba vključena v sistem tročanov, zato pogledjmo, kako tročan razu-meti in ali je mogoče za takšno strukturo najti primerjalno gradivo.

¹⁰ Ime Kresnik spominja na Gromovnikovo mesto iz slovanskih mitskih struktur v krajini, o katerih bo tekla beseda v nadaljevanju.

Mitsko strukturiranje krajine in tročani

Prvi zapis o tročanu najdemo v Medveščkovi knjigi *Let v lunino senco* (Medvešček, Podobnik 2006), ki ga je Pleterski takoj po objavi umestil v mitično prostorsko strukturo, katere del so tudi kamni po imenu Štribabe (Pleterski 2006). Po ustnem izročilu predstavlja tročan verovanje v tri naravne sile, ogenj (sonce), vodo in zemljo, ki naj bi bile v prostoru povezane v trikotnik, znotraj katerega naj bi potekale blagodejne sile (Medvešček 2006, 55–59; Medvešček 2015, 37, 41–42, 114, 117, 130–131 itd.; Pleterski 2015, 16). Iz Medveščkovih zapisov je razvidno, da so si staroverci načrtno urejali življenjski prostor po določenih načelih, ki so med drugim vključevala pravila tročana, torej ali so bile hiše, vasi in drugo postavljeni v verigi manjših in večjih tročanskih struktur v krajini (Pleterski 2015, 28; Medvešček 2015, 466, 467). Da so si ljudje v preteklosti *življenjski prostor načrtno strukturirali* po določenih merskih pravilih, je znano, kar dokazujejo arheoastronomske raziskave, dokazi pa so celo v pisnih virih (Krupp 1983; v Sloveniji glej Čaval 2008/9; Pleterski 2015, 27).

Slovenski in hrvaški raziskovalci so opozorili na trikotne strukture v slovanski mitski krajini že dolgo pred objavo izročila o tročanih. Opazili so namreč, da se v prostoru zelo pogosto pojavlja vzorec treh svetih mest, ki so navadno ostanek kulturnih prostorov glavnih slovanskih božanstev, Peruna, Velesa in Mokoši, prav tako kot tročan povezanih z elementi ognja, vode in zemlje, pa tudi Jurija in Mare, ki naj bi bila otroka teh vrhovnih božanstev. Opazili so tudi vzorec, da je Velesovo mesto ločeno od drugih dveh z vodo, reko, kar naj bi nakazovalo simbolni prestop prek vode v drugi, Velesov svet, svet mrtvih. Prav tako se ponekod v najdenih vzorcih v krajini na Slovenskem, Hrvaškem in drugod po slovanskem svetu ponavlja kot cca 23 stopinj, ki ga raziskovalci imenujejo sončni ali obredni¹¹ (Pleterski 1996; 2014; 2015; Belaj in Belaj 2014). Pri tej primerjavi med znanstveno ugotovljenimi vzorci v krajini in izročili o tročanih, zabeleženimi pri Medveščku, se zdi, da bi lahko pri slednjem našli globlji pomen teh prostorskih struktur (glej v nadaljevanju), ki so bile pred tem ugotovljene z znanstvenimi analizami.¹² Trikotne strukture so torej gotovo primerljive na eni strani v izročilu in na drugi strani v etnoloških raziskavah, ostaja pa še neraziskano vprašanje, ali se ujemajo tudi matematična pravila ali ta ne držijo.

¹¹ O čemer sicer trenutno potekajo diskusije, glej Bilić 2020; Pleterski 2021 in njuna diskusija v *Studia mythologica Slavica* 2022.

¹² Čeprav sta se z mitskim strukturiranjem krajine v Posočju po Medveščkovih zapisih bolj ukvarjala arheologa, Pleterski (2014, 2015) in Mihelič (2012), mi je poleg Babe v oči padla še ena analogija s Krasa. Medvešček omenja ledino po imenu Kobilja glava, ki naj bi bila po pripovedih "obremenjen" prostor, na katerega so se navezovala strašljive pripovedi o strašenju, pokopih, grobovih starovercev itd. Zanimivo, ledina leži pod sv. Jakobom, ki naj bi bil po pripovedih postavljen na nekdanjem predkrščanskem svetišču Škeljak in naj bi bil tudi daritveni prostor (Medvešček 2015, 333). Istoimenska ledina je znana na Rodiškem, zanimivo, prav tako "obremenjena" s pripovedmi o smrti, raztrganju vedamca, razkosanju, grobu, zakladu, zaklad pa naj bi bil zakopan tudi na ledini Kobilja v mitski krajini Sodražice (Češarek 2015; Hrobat Virloget 2021, 36). Sicer ne bom nadaljevala v tej smeri iskanja posameznih analogij, ker bi bilo treba primerljivost iskati v celotnem kontekstu vzorca mitske krajine.

O moči, tročanih in ljudski medicini

Po enem izmed pripovedovanj je "tročan navidezna povezava treh točk v trikotniku. Povedano po domače je to verovanje v trojnost. Vse nevidne sile, ki so v tročanu potekale od ene do druge točke, pa so blagodejno vplivale na človeka, živali in rastline. Točka, ki povezuje dva ali več tročanov, pa je imela tudi čarno moč" (Medvešček 2015, 41).

Znotraj tročana je tako govor o blagodejnih silah, za kar staroverci uporabljajo besedo "moč". Zanimiv je zapis, ki govori o odločitvi dehnarja o ponovni vzpostavitvi ravnovesja moči v prostoru tako, da naj bi znova "obudil" tročane in jih "očistil" negativne nesnage prve svetovne vojne, pri čemer sta mišljena tako človeško trpljenje oziroma bolečina kot vojna nesnaga v materialnem smislu (Medvešček 2015, 117). V "staroverskem gradivu" je pogosto govor o blagodejnih silah, posebno v povezavi s tročani, recimo, ko je govor o "zdravilni peti moči", ki se pretaka v tročanu (Ibid., 172). S temi močmi so povezani tudi drugi elementi, kot je matjar, ki ga povezujejo s "tretjo močjo", "ki seva v prostor, ki ga omejuje" (npr. Ibid., 48). V pripovedih so določeni kraji povezani s posebno močjo, ta je povezana tudi s posebnimi kamni ali strukturami (npr. Medvešček, Skrt 2014, 53), tudi "kačje glave", ki so bile narejene s posebnim obredom (npr. Medvešček 2015, 51, 64) in naj bi imele posebne, zdravilne moči (npr. Ibid., 43), ponekod imenovane tudi varja, nekaterim kamnom naj bi se moč lahko tudi izpraznila (npr. Ibid., 316) itd. Tročan pa ni le prostorski element, najdemo ga tudi drugje, recimo v obliki trikotnega znaka na nekaterih predmetih, navadno uporabljenih v ljudski medicini (npr. Ibid., 37, 237–239; Medvešček, Skrt 2016, 90). Staroverci tudi uporabljajo različne izraze, ko se nanašajo na duhovni svet (npr. Spodnji svet, Podsvet, Vodni svet, Prepovedani, Nevidni, Kačji svet v svetišču Ujence v Medvešček, Skrt 2016, 34; Medvešček 2015, 117). Zaradi pomanjkanja znanstvenih raziskav so ti koncepti, ki izražajo njihovo kozmološko koncepcijo sveta, nam neznani.

Znano je, da so številne ljudske zdraviljske prakse po vsej Evropi temeljile na podobnih nazorih o posebnih močeh. Že v Narodopisju Slovencev iz leta 1944 France Kotnik piše o ljudskem zdravilstvu na osnovi moči vode, različnih studencev, zdravilnih vod in blagoslovljene vode, prav tako navaja verovanja v čudežno moč nekaterih kamnov pri ljudski medicini, med drugim jagod za oči in umetno narejenih kamnov sv. Pavla (Kotnik 1944, 128–130). Opisuje tudi primere simpatetičnega zdravilnega čarovnega sredstva potiskanja bolnika skozi votlo, okroglo stvar, ki je lahko tudi votel kamen, kar interpretira kot ponovno rojstvo (Kotnik 1944, 131). Tak primer je znan tudi v Makedoniji, ko so se skozi luknjo v Šupaljskem kamnu splazile ženske, da pridobijo plodnost (Pleterski 2014, 83). Tudi Niko Kuret v knjigi Slovensko ljudsko izročilo omenja ljudsko zdravljenje "z domnevni magičnimi močmi, ki da tiče v raznih predmetih ali jih vsebujejo razni pojavi" (Kuret 1980, 189). Kult kamnov, darovanje in uporaba kamnov, tudi iz vode (kot v gradivu o starovercih pri kamnih iz Soče), ter njihova uporaba v magične zdraviljske namene so znani tudi v Rusiji (Levkijevska 2004, 72–76), pri čemer so znani primeri kulta matere zemlje, vode in dreves (ibid. 2004, 59–72). Sicer je o posameznih tradicijah čaščenja narave, od dreves, kamnov do vode, ki spominjajo na čaščenja starovercev, mnogo etnoloških raziskav po Sloveniji in Balkanu (na primer Risteski 2005; Dragan 1999; Šmitek 2004; 2019; Radenković 1996 idr.). Primerjav je preveč, da bi jih naštevali. O tem, da so bile te prakse znane širom po Evropi, priča tudi izjava enega od Medveščekovih sogovornikov, ki je pred prvo svetovno vojno šel v tujino, v Francijo, Belgijo in na Nizozemsko. Ta namreč pove,

da je "[č]ez nekaj let tudi tam med kmeti spoznal staroverce. Čeprav so imeli drugačno verovanje, se je z njimi zelo dobro razumel /.../. Ob tem pa so tudi ugotovili, da imajo verovanja marsikaj skupnega" (Medvešček 2015, 67).

V članku z naslovom Ali so metode alternativne medicine v Sloveniji res nekaj povsem novega etnologinja Nena Židov kot poznavalka ljudske medicine pokaže na številne tradicionalne prakse v preteklosti, ki so primerljive s tem, kar danes poimenujemo alternativna medicina (Židov 2000), in ki jih lahko primerjamo s praksami iz gradiva o "starovercih". Avtorica opozarja na bajaličarstvo in studenčarstvo, pri čemer so z vrbovo ali leskovo vejo iskali podzemno vodo in druge rudnine ter minerale, kot del tistega, kar danes imenujemo radiestezija – in tudi za to so bile potrebne posebne sposobnosti (Židov 2000, 144). Podobno zasledimo v Medveščkovem zapisu o dehnarju, ki naj bi na kresni dan postavil vaški tročan tako, da je ob brezovih vejah začutil "prasketanje v rokah" ob določeni točki v zemlji in tam prepoznal prvo točko, temenik, od koder je določil še drugi dve točki (Medvešček 2015, 467). Podobni so tudi Medveščkovi zapisi o uporabi leskovih vej v različnih obredih in v komunikaciji z Nikrmano (Medvešček 2015, 67, 200, 329, 436, 460). S posebnimi močmi naj bi bil povezan dehnar, ki naj bi bil izbran že v zibelki, in naj bi opravljal raznovrstne obrede, od postavljanja tročanov in drugih mest moči, njihovega obnavljanja do komunikacije z umrlimi (Medvešček 2015, 45, 61, 117 itd.; več o dehnarju glej Toplak 2022). Tudi Nena Židov navaja tradicionalne metode zdravljenja iz preteklosti na Slovenskem s posebnimi močmi, z rokami in z osebnim magnetizmom, zdravljenja s posebnimi kamni in zelišči, osebe, ki so poznale posebne tehnike zdravljenja zlomov, zvinov, izravnavne kosti ipd., omenja tudi romanja k cerkvam, ki naj bi imele čudežno božjo (po)moč, homeopatske prakse (recimo iz bukev) (Židov 2000). Nisem strokovnjak za ljudsko zdravilstvo, ampak že na prvi pogled je jasno, da zdraviteljske metode, pripovedi o močeh, ki so tako pogoste v Medveščkovem gradivu (2015), spominjajo na omenjene tradicionalne prakse. Recimo enako imenovane predmete za zdravljenje iz drugih krajev v Sloveniji, "kameno strela" in "kačji kamen" (Židov 2000, 146), najdemo tudi med predmeti Medveščkovega gradiva (Medvešček 2015, 43, 441, 478, 479, 501), podobno se piše o močeh tudi pri lintvernovih kamnih (npr. Medvešček, Skrt 2014, 122) ali matjarjih (Medvešček 2015, 34, 41, 43, 48 itd.). Če prelistamo katalog razstave predmetov, ki jih je Medvešček dobil pri svojih sogovornikih (Medvešček, Skrt 2014; 2016), kar mrgoli tako in drugače poimenovanih kamnov in varoval, amuletov, ki so po njihovem nazoru imeli neko moč.

Percepcijo moči v določenih predmetih (npr. Ibid., 43, 316 itd.) sem tudi sama pred leti zasledila v Cavtatu na Hrvaškem. Mati etnologa, s katerim sem razpravljala o radiesteziji, nam je namreč pokazala predmet, ki so ga imenovali *kućna moć*. To je bila majhna usnjena vrečka z neznanimi predmeti, ki se je po pripovedi gospodinje prenašala iz generacije v generacijo in jim jo je uspelo rešiti pri bežanju iz hiše v času vojne v Bosni in Hercegovini. Zanimivo, da naju je takrat vprašala, ali bi lahko izmerili moč tega predmeta (Hrobat Virloget 2017, 88), in da je prav tako kot pri starovercih predmet poimenovan z močjo.

Tudi varovala so konec koncev zabeležena povsod drugod. Še meni so po letu 2000 po Krasu govorili o ivanjskih venčkih, jajčnih lupinah in drugih rečeh, ki so jih zatikali za vrata domačije ali na njive ob posebnih priložnostih za varovanje (Hrobat 2010, 93, 119, 120), kar je splošno znano. O varovalih govori tudi drugi pisec o predkrščanskem izročilu, Boris Čok, ki pa s tem misli na klesarske simbole na kraških portalih. Da gre pri vsem tem za sinkretizem med predkrščanskim in krščanskim, nakazujejo pogovori ob naročilu

simbolov pri klesarju, kjer so navadno kupci naročili tako krščanska znamenja kot “ta stara” (Čok 2015, 106–197). Najbrž nikoli ne veš, kaj lahko zares pomaga ... Kot bi rekel Paul Veyne, že od časa antičnih Grkov ljudje živimo z različnimi resničnostnimi programi. Tako je recimo strah pred prikaznimi drugačen kot strah pred psom, saj gre za strah pred vdorom nekega drugega sveta, s katerim se niti z današnjimi znanstvenimi orodji ne moremo spopasti (Veyne 1998, 39–40, 127). V nasprotju s splošnim prepričanjem pa ni trdno prepričanje, ni gotovost, ampak prav napetost med sprejemanjem in dvomom bistvo vsakršnega dejanja verovanja. Carlo Severi recimo komentira raziskavo o evropskem srednjeveškem čarovništvu Carla Ginzburga (2010), kjer obtoženci pred sodiščem definirajo verovanja na negativen način: “Ne vem, ali čaravnice obstajajo.” S tem, da ne vedo, ali čaravnice res obstajajo, v resnici ne zanikajo krščanskih verovanj, hkrati pa priznavajo obstoj “nadnaravnih”¹³ bitij in jih postavljajo v nejasen prostor nekje med verovanjem in neverovanjem, v območje “morda verovanja” (angl. *perhaps belief*). Pri naravi verovanja gre tako bolj za dvom o obstoju kot za prepričano védenje (Severi 2015, 207–28, 242–43).

Razmislek o nam neznanem ali o trku različnih svetov

Pri vprašanju metodologije raziskave praks, povezanih z močmi, bi se strinjala z razmislekom Mattijsa van de Porta, čeprav v tem primeru ne govori o verovanjih, da nekaterih raziskovalnih tem ne moremo zaobjeti z znanstvenimi orodji (van de Port 1999, 13). Zato pa so na to mesto eksperimentalno stopili raziskovalci s t. i. psevdoznanstvenega področja, recimo radiesteziist Franc Šturm, ki staroverske pojme, povezane z močjo, poskuša pojasniti z radiestezijskimi metodami merjenja magnetno-energijskih polj (Šturm 2021). V sistemih staroverskih tročanov tudi prepozna t. i. obredne kote, ki so jih raziskovalci zaznali v prej omenjenih svetih trikotnikih v krajini (Pleterski 2014; Belaj, Belaj 2014). Po njegovi razlagi naj bi se prav v takih obrednih trikotnikih pretakala t. i. peta moč, ki jo zasledi recimo pri vasi Volarje. Tako kot v Medveščkovih (2015, 102, 467) zapisih tudi on pojasnjuje, da so ljudje ob postavljanju obrednega kota z vrvjo začutili prasketanje v rokah. V zagovor pred nejevernim znanstvenim očesom radiestezijo primerja z električnim in magnetnim poljem, ki ju je kot nevidno silo odkril in uporabil Nikola Tesla, vendar so za elektriko izumili fizikalne pripomočke za njeno merjenje, kar jo je naredilo znanstveno verodostojno, medtem ko moči še vedno ostajajo v domeni zaznavanja telesa in drugih neznanstvenih pripomočkov (Šturm 2022). Prav zato je nejeverno znanost težko prepričati o obstoju moči in s tem tudi o sposobnosti zaznavanja ljudi, zato tega danes z izjemo nekaterih geomantov in radiesteziistov ne poznamo kot del splošnega znanstveno potrjenega znanja. V tem primeru bi lahko govorili o trku dveh različnih pogledov na svet, na kar van de Port opozori v etnografskem filmu *The Possibility of Spirits* (Možnost obstoja duhov) (van de Port 2014, 2017). Pri raziskovanju afriško-brazilskih verovanj *candomblé* se je raziskovalec zavedel omejenosti lastnega evrocentričnega prepričanja, da duhovi ne obstajajo, pa čeprav je srečeval in videval ljudi, ko so jih na lastnem telesu doživljali. S tem

¹³ Pojem “nadnaravno” postavljam v narekovaj, saj gre pogosto le za kategorijo znanstvenega diskurza, ki se ne nujno ujema s predstavami preučevanih, ki “nadnaravnega” in “naravnega” ne ločijo na isti način (Mencej 2019).

je opozoril na omejitve v raziskovanju, ko raziskovalčeva perspektiva oziroma pogled na svet vpliva na produkcijo znanja o "drugem" (van de Port 2014), pri čemer za te "druge" niti ni nujno, da so tako daleč stran. V metodološki avtorefleksiji o odkrivanju "drugosti" se je zavzel za opustitev apriorne superiornosti antropološkega znanja in za dopustitev resnice, avtoritete tuje kulture (van de Port 1999, 8). Postavlja se vprašanje, ali naj zaznavanje moči, o čemer zasledimo v staroverskem gradivu, pa tudi drugod, v zahodnjaški perspektivi pripišemo le verovanjem ali gre morda vendarle za drugačno zaznavanje, občutenje sveta, ki današnjemu v zahodnjaškem svetu vzgojenemu človeku ni znano oziroma je zreducirano na pojem verjetij.

Če se vrnemo k zapisom o posoških starovercih: pri njih nas preseneča to, da so prakse, o katerih v dosednji literaturi zvemo le od tu in tam, pri Medveščku koncentrirane, in sicer v zapiskih enega samega človeka. Pri tem nekateri Medveščkovi sogovorniki govorijo o čarnih, zdraviljskih močeh, spet drugi jih znajo natančno poimenovati po nekem njihovem nam neznanem sistemu, recimo ko govorijo o tretji ali peti moči ali ko opisujejo svoj kozmološki sistem, ki se udejanja tudi v nekaterih svetiščih (npr. Dujence, Medvešček, Skrt 2016, 33–37). Verjetno gre pri tem za razliko med temi, ki prakse izvajajo in poznajo, in drugimi, ki so o njih slišali. Po mnenju Mojce Terčelj, strokovnjakinje za področje ljudske medicine, ljudje ne govorijo o zdravilnih močeh, ampak o močeh, kar lahko potrdim tudi z raziskavami po Krasu (Hrobat 2010) ... V staroverskem gradivu imamo očitno opravka z bolj natančnimi definicijami, ki so nam neznane oziroma – če parafraziram Šmitka (2013) – niso vstopile v učeni svet strokovnjakov. Kot je bilo pokazano, je veliko praks in verovanj iz Medveščkovega gradiva primerljivih s tradicijami drugod, verjetno pa je Medvešček v Posočju naletel na v spominu bolj ohranjene prakse oziroma na ljudi, ki so mu bili pripravljene povedati nekoliko več. Je pa res, da so te prakse v času Medveščkovega zbiranja pripovedi živele večinoma le še v spominih. Najbližja primerjava so zapisi Borisa Čoka o obredih v jami Triglavca pri Preložah pri Divači na Krasu in o drugih predkrščanskih šegah, ki pa so se ohranili le še v medgeneracijskem spominu, le nekaj (precej običajnih) praks so njegova babica in drugi njene starosti še prakticirali. Ne nazadnje so take "vzporedne" prakse in verovanja bili dokazani tudi drugod, tako pred nedavnim kot v preteklosti. Še v drugi polovici 20. stoletja so na meji med Češko in Slovaško v Belih Karpatih namreč opisane t. i. žitkovske boginje, tradicionalne ljudske zdravilke, ki so veljale za vzporeden sistem javni medicini. O njih je bilo napisanih več dokumentarnih knjig, tudi etnološke, in to v zadnjih desetletjih (Jilík 2005; 2013; Dobšovičová 2016 idr.), fenomen pa je zbudil toliko pozornosti, da je njihova zgodba prešla tudi v leposlovje, kjer so objavljeni tudi časopisni članki o njih (Tučkova 2015). Med zgodovinarji pa je recimo Aleksander Panjek nakazal razkol med kmečko in gosposko družbo, saj so kmetje na Krasu in na Tolminskem v preteklosti imeli povsem drugačen odnos do pravno-formalnih vprašanj. Živeli so namreč po lastnih pravilih in razumevanjih, ki se v odnosu do obdelanega sveta, skupnega sveta in upravljanja v ničemer niso ujemala s pravili lokalnega gospodarstva (Panjek 2016, 306–307; 2015b, 78, tabela 4). Na področju verovanj je zgodovinar Carlo Ginzburg v 16. stoletju pokazal, da so verovanja in prakse t. i. benandantov korenito odstopali od dominantne krščanske religije, zaradi česar so končali na grmadah. V tej kulturi je prepoznaval sledi šamanističnega kulta (Ginzburg 2010), kar je tudi Zmago Šmitek vzporejal z verovanji o kresnikih in drugimi verovanji in praksami na slovenskem ozemlju (Šmitek 2015; 2019, 300–345). Kot sam razmišlja v svoji zadnji, posthumno izdani knjigi,

“(B)enandanti, kresniki, staroverci vseh vrst idr. so dokaz, da je med kulturo izobraženih in doktrino Cerkve na eni strani ter kmečko kulturo na drugi strani obstajala globoka vrzel, ki se je začela manjšati šele s porastom splošne pismenosti od konca 18. stoletja dalje” (Šmitek 2019, 343). Verjetno je ta še kasneje segla v neurbano in marginalizirano Posočje, ki se je svetu odprlo šele z gradnjo železnic in prvo svetovno vojno.

Poglavja ne bom zaključila z vprašanjem o pristnosti oziroma nepristnosti Medveščkovih zapisov o starovercih, verjetno bo moral vsak raziskovalec sam presoditi. Sama sem med tistimi, ki to gradivo jemljejo kot etnografski vir, kjer pa sta tako kot ob vsakem etnografskem gradivu potrebna kritična distanca in branje skozi povedano ter nepovedano, odstrto, zakrito in dodano ... Zaključila bom z misljo enega naših največjih raziskovalcev mitskega izročila, Zmaga Šmitka, ki v svoji zadnji knjigi Šelest divjine prepreda misel o razmerju med intuitivnim mišljenjem lovca in šolskim naučenim znanjem današnjega intelektualca, med “divjim” lovskim in “ukročenim” pogledom znanosti. Morda prehitvajoč miselnost svojega časa predvsem za znanstvenika, ki izhaja iz “ukročene” domene, spoznava, da v resnici potrebujemo oboje: tako neukročen intuitiven “divji” pogled od blizu kot odmaknjen pogled zdravorazumske izkušnje in objektivnega šolskega znanja (Šmitek 2019, 345). Morda pa nam Medveščkovi zapisi ponujajo prav možnost tega, da ne ostanemo ujetniki le ene ali druge strani, “divje” ali “ukročene”, temveč nam uspe poiskati vmesno pot. Vprašanje, ali je znanost na ta dialog že pripravljena.

- BEHAR, Ruth 1996, *The vulnerable observer: anthropology that breaks your heart*. – Boston: Beacon Press.
- BELAJ, Vitomir in Juraj BELAJ 2014, *Sveti trokuti. Topografija hrvatske mitologije*. – Zagreb: Institut za arheologiju, Matica hrvatska, Ibis grafika.
- BILIĆ, Tomislav 2020, Mit o "svetim trokutima" temeljenima na "sunčevom kutu" – analiza "astro-nomije" ranih Slavena. – *Studia mythologica Slavica* 23, 39–50.
- BRONNER, Simon J. 1992, Introduction. – V: S. J. Bronner (ur.), *Creativity and Tradition in Folklore*. Logan: USU Press, 1–38.
- BRUMEN, Borut 2001, *Sv. Peter in njegovi časi. Socialni spomini, časi in identitete v istrski vasi Sv. Peter*. – Ljubljana: *cf.
- CORIN, Ellen 2007, Personal Travel through Otherness. – V: A. McLean in A. Leibling (ur.), *The Shadow Side of Fieldwork. Exploring the Blurred Borders between Ethnography and Life*. Malden, Oxford, Victoria: Blackwell Publishing, 239–261.
- ČAVAL, Saša 2009, Astronomical orientation of sacred architecture during the Medieval period in Slovenia. – *Cosmology Across Cultures*, ASP Conference series 409, 209–219.
- ČEŠAREK, Domen 2015, Izročilo o psoglavcih, volkodlakih, volčjem pastirju in Atili v mitski kraji-ni Sodražice. – *Studia mythologica Slavica* 18, 131–152.
- ČOK, Boris 2012, *V siju mesečine. Ustno izročilo Lokve, Prelož in bližnje okolice*. – *Studia mythologica Slavica*, Supplementa, Supplementum 5.
- DOBŠOVIČOVÁ, Dagmar 2016, *Žitkovské bohyně*. – *Etnologické Materiály* 4.
- DRAGAN, Radu 1999, *La représentation de l'espace de la société traditionnelle. Les mondes renversés*. – Paris: L'Harmattan.
- ERIXEN, Thomas Hyllard 1995, *Small Places, Large Issues: An Introduction to Social and Cultural Anthropology*. – London, Sterling: Pluto Press.
- FAKIN BAJEC, Jasna 2011, *Procesi ustvarjanja kulturne dediščine. Kraševci med tradicijo in izzivi sodobne družbe*. – Ljubljana: Založba ZRC.
- FOUCAULT, Michel 2001, *Arheologija vednosti*. – Ljubljana: Studia humanitatis.
- GINZBURG, Carlo 2010 (1976), *Sir in črvi: Svet nekega mlinarja iz 16. stoletja*. – Ljubljana: Studia humanitatis.
- HOBBSAWM, Eric 1983, Introduction. Inventing Tradition. – V: E. Hobsbawn in T. Ranger (ur.), *The Invention of Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press, 1–14.
- HROBAT, Katja 2007, Muzej kot vir mnogovrstnih glasov. Venetologija ali o manipulaciji nacionalnega kolektivnega spomina. – *Arheo* 24, 5–13.
- HROBAT, Katja 2010, *Ko Baba dvigne krilo: prostor in čas v folklori Krasa*. – Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete (Zbirka Razprave FF)
- HROBAT VIRLOGET, Katja 2013, The snooty Baba in the landscape of Karst, Slovenia: about a Slavic ambivalent female mythical figure. – *Cosmos: the yearbook of the Traditional Cosmology Society* 29, 141–171.
- HROBAT VIRLOGET, Katja 2015, Caves as entrances to the world beyond, from where fertility is derived: the case of SW Slovenia. – *Studia mythologica Slavica* 18, 153–163.
- HROBAT VIRLOGET, Katja 2017, O molku v etnografiji: od skrivnosti do travme in neskladnih spominov. – *Traditiones: zbornik Inštituta za slovensko narodopisje* 46 (1/2), 83–100.
- HROBAT VIRLOGET, Katja 2019, O aktivni in pasivni vlogi stroke ter javnosti pri ustvarjanju nesnovne dediščine: primer Mitskega parka in starovercev. – V: A. Svetel in T. Petrović Leš (ur.), *Nesnovna dediščina med prakso in registri: 15. vzporednice med slovensko in hrvaško etnologijo*. Ljubljana: Slovensko etnološko društvo; Zagreb: Hrvaško etnološko društvo, 26–45.
- HROBAT VIRLOGET, Katja 2020, Pasti etnografskega raziskovanja in primerjava gradiva starovercev. – V: M. Hren (ur.), *Pozno pokristjanjevanje slovenskega ozemlja III. Zbornik prispevkov*. Notranje Gorice: Društvo Slovenski staroverci, 103–112.
- HROBAT VIRLOGET, Katja 2021, Mitska krajina: razmisleki in smernice za Mitski park. – V: K.

- Hrobat Virloget (ur.), *Mitska krajina. Iz različnih perspektiv*. Koper: Založba Univerze na Primorskem.
- HROBAT VIRLOGET, Katja in Petra KAVREČIČ 2015, Mitska krajina Gropade v okviru ustnega izročila na Krasu in širše. – V: K. Hrobat Virloget in P. Kavrečič (ur.). *Nesnovna krajina Krasa*. Koper: Založba Univerze na Primorskem.
- IVANČIČ KUTIN, Barbara 2006, Vpliv konteksta kraja in časa na pripovedovanje folklornih pripovedi. – V: I. Novak Popov (ur.), *Slovenska kratka pripovedna proza*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za slovenistiko, Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik, 627–634.
- JILÍK, Jiří 2013, *Žitkovské čarování*. – Brno: CPress.
- JILÍK, Jiří 2005, *Žitkovské bohyně*. – Hýsly: Alcor Puzzle.
- KOCKEL, Ullrich 2008, Putting the Folk in Their Place. Tradition, Ecology, and the Public Role of Ethnology. – *Anthropological Journal of European Cultures* 17, 5–23.
- KOZOROG, Miha 2020, Etnološka recepcija starovercev. – *Etnolog: glasnik Slovenskega etnografskega muzeja* 30, 111–123.
- KOZOROG, Miha 2021a, Staroverci in prva svetovna vojna: poskus zasuka časovnice. – V: J. Fikfak in B. Jezernik (ur.), *Dediščina prve svetovne vojne: reprezentacije in reinterpretacije* (Zupaničeva knjižnica št. 49). Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 315–338.
- KOZOROG, Miha 2021b Etnološka recepcija starovercev. Odgovor na komentar Katje Hrobat Virloget. – *Etnolog* 31: 205–206.
- KURET, Niko 1980, Znanje. – V: A. Baš (ur.), *Slovensko ljudsko izročilo. Pregled etnologije Slovencev*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 185–189.
- KOTNIK, France 1944, Iz ljudske medicine. – V: R. Ložar (ur.), *Narodopisje Slovencev*, Ljubljana: Klas, 122–133.
- KRUPP, Edwin C. 1983, *Echoes of the ancient skies: the astronomy of lost civilizations*. – New York: Harper & Row
- KATIČIČ, Radoslav 2011, *Gazdarica na vratima: tragovima svetih pjesama naše pretkršćanske starine*. – Zagreb: Ibis grafika; Mošćenička Draga: Katedra Čakovskog sabora Općine.
- KEESING, Roger M. 1981, *Cultural Anthropology: A Contemporary Perspective*. (2. izdaja.) – Forth Worth, idr.: Harcourt Brace Jovanovic College Publishers.
- KRAVANJA, Boštjan 2018, Kako naj etnologi mislimo staroverstvo? Etnološki večer. – *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 58/3–4, 138–140.
- KROPEJ, Monika 2008 *Od ajda do zlatoroga: slovenska bajeslovna bitja*. – Celovec, Ljubljana, Dunaj: Mohorjeva.
- LEVKIJEVSKA, Elena E. 2004, *Mifi ruskega naroda*. – Moskva: Astrelj, AST.
- LESJAK, Gregor 2020, Raziskovalna metoda Pavla Medveščka in vprašanje verifikacije virov o “posoškem staroverstvu”. – V: M. Hren (ur.), *Pozno pokristjanjevanje slovenskega ozemlja III. Zbornik prispevkov*. Notranje Gorice: Društvo Slovenski staroverci, 19–42.
- MEDVEŠČEK, Pavel 1992, *Skrivnost in svetost kamna*. – Trst: Založništvo Tržaškega tiska.
- MEDVEŠČEK, Pavel 2015, *Iz nevidne strani neba: Razkrite skrivnosti staroverstva*. – *Studia mythologica Slavica*, Supplementum 12.
- MEDVEŠČEK, Pavel in PODOBNIK, Rafael 2006, *Let v lunino senco*. – Nova Gorica: Taura.
- MEDVEŠČEK, Pavel in SKRT, Darja (ur.) 2014, *Staroverstvo in staroverci: Katalog etnološke zbirke Pavla Medveščka*. – Nova Gorica: Goriški muzej.
- MEDVEŠČEK, Pavel in SKRT, Darja (ur.) 2016, *Staroverstvo in staroverci: Katalog etnološke zbirke Pavla Medveščka 2*. Nova Gorica: Goriški muzej.
- MENCEJ, Mirjam 2020, Čarovništvo – diskurz ali praksa? – *Studia mythologica Slavica* 23, 137–158.
- MIHELIC, Miha 2012, Poznobronastodobni depo Kanalski Vrh 1 v kontekstu alkimije, arheoastronomije in ustnega izročila. – *Arheo* 29, 7–51.
- MURŠIČ, Rajko 1999, Postmodernity, Postmodernism and Postmodern Anthropology: Circling

- Around Decentredness. – V: Z. Šmitek in R. Muršič (ur.), *MESS: Mediterranean Ethnological Summer School 3*. Piran/Pirano, Slovenia 1997 and 1998. Ljubljana: Filozofska fakulteta, 11–27.
- O'REILLY, Karen 2005, *Ethnographic methods*. – London: Routledge.
- PANJEK, Aleksander 2015a, Kmečki odpor na Tolminskem: Oris z opredelitvijo vsebinskih stebrov (1507–1713). – V: B. Furio in A. Panjek (ur.), *Upor, nasilje in preživetje: Slovenski in evropski primeri iz srednjega in novega veka*. Koper: Založba Univerze na Primorskem, 61–82.
- PANJEK, Aleksander 2015b, *Kulturna krajina in okolje Krasa: o rabi naravnih virov v novem veku*. – Koper: Založba Univerze na Primorskem.
- PANJEK, Aleksander 2016, Pravda o spornem hramu: Običaj ustne kupoprodaje nepremičnin med kmeti na Krasu (Tomaj, 1619–1620). – *Zgodovinski časopis* 70 (3/4), 290–312.
- PLETERSKI, Andrej 1996, Poliški tročan. – *Studia mythologica Slavica* 9, 41–58.
- PLETERSKI, Andrej 2014 *Kulturni genom. Prostor in njegovi ideogrami mitične zgodbe*. – *Studia mythologica Slavica*, Supplementa, Supplementum 10. Ljubljana.
- PLETERSKI, Andrej 2015, Staroverstvo in pričevanja starovercev. – V: Medvešček, P., *Iz nevidne strani neba: Razkrite skrivnosti staroverstva*. *Studia mythologica Slavica Supplementa*, Supplementum 12, 15–33.
- PLETERSKI, Andrej 2021, The ancient Slavs also knew gnomons. – *Studia mythologica Slavica* 24, 257–260.
- PLETERSKI, Andrej 2022, Verovanje host v sklopu staroverstva na Slovenskem in verovanja starih Slovanov. – V: S. Babič in M. Belak (ur.), *Staroverstvo v Sloveniji med religijo in znanostjo*. *Studia mythologica Slavica Supplementa*, Supplementum 17, 107–141.
- RADENKOVIĆ, Ljubinko 1996, *Simbolika sveta u narodnoj magiji južnih Slovena*. – Beograd: Prosveta, Balkanološki institut SANU.
- RAVNIK, Mojca 2017, Strici, nosilci izročila stare vere – kulturni junaki ali obrobneži? Ob knjigi Pavla Medveščka, *Iz nevidne strani neba*, Ljubljana 2015. – *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 57 (3/4): 115–124.
- RIHTMAN AUGUŠTIN, Dunja 2001, *Etnologija i etnomit*. – Zagreb: Naklada Publica.
- SEVERI, Carlo 2015, *The Chimera Principle: An Anthropology of Memory and Imagination*. – Chicago: HAU.
- RISTESKI, Ljupčo, S. 2005, *Kategorite prostor i vreme vo narodnata kultura na Makedoncite*. – Skopje: Matica Makedonska.
- SLAPŠAK, Božidar 1993, Archaeology and the contemporary myths of the past. – *Journal of European Archaeology* 1.2, 191–195.
- STANOVNIK Marija 1992, Govorica kamna. – V: Medvešček, P., *Skrivnost in svetost kamna*. Trst: Založništvo Tržaškega tiska, 185–189.
- ŠMITEK, Zmago 2004, *Mitološko izročilo Slovencev. Svetinje preteklosti*. – Ljubljana: Študentska založba.
- ŠMITEK, Zmago 2015, Nočni bojovníki: kmečke herezije in čarovništvo na Slovenskem in v Furlaniji. – V: K. Hrobat Virloget in P. Kavrečič (ur.), *Nesnovna krajina Krasa*, Koper: Založba Univerze na Slovenskem, 35–48.
- ŠMITEK, Zmago 2019, Šeest divjine. Zeleno dno našega kozmosa. – Ljubljana: Beletrina.
- ŠMITEK, Zmago 2013, Čok, Boris (2012). V siju mesečine. Ustno izročilo Lokve, Prelož in bližnje okolice. *Studia mythologica Slavica*, Supplementa, Supplementum 5. Ljubljana: ZRC SAZU. – *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 53 (1/2), 110–111.
- ŠTURM, Franc 2021, *Posoški staroverci in njihovi algoritmi*. – Tolmin: Razskave biopolja Franc Šturm s.p.
- ŠTURM, Franc 2022, Cerkev kot del staroverskega svetišča. – V: S. Babič in M. Belak (ur.), *Staroverstvo v Sloveniji med religijo in znanostjo*. *Studia mythologica Slavica Supplementa*, Supplementum 17, 157–176.

- TOPLAK, Cirila 2019, Avtonomizem in egalitarizem po slovensko: med (pred)moderno in (post) kolonialnostjo. – *Teorija in praksa* 56, 1, 269–287.
- TOPLAK, Cirila 2022, Družbeno-politični vidiki zahodnoslovenske naravoverske skupnosti. – V: S. Babič in M. Belak (ur.). *Staroverstvo v Sloveniji med religijo in znanostjo*. Studia mythologica Slavica Supplementa, Supplementum 17, 45–68.
- TUČKOVÁ, Kateřina 2015, *Žitkovske boginje*. – Ljubljana: Sanje.
- TURK, Peter 2020, Zmote “starovercev”. – *Delo, Sobotna priloga*, 18. 1. 2020, 18–21.
- VAN DE PORT, Mattijs 1999, “It Takes a Serb to Know a Serb.” Uncovering the Roots of Obstinate Otherness. – *Critique of Anthropology* 19 (1), 7–30.
- VAN DE PORT, Mattijs 2017, The Verification of Ethnographic Data: A response. – *Ethnography* 18/3: 295–299.
- VEYNE, Paul 1998, *So Grki verjeli v svoje mite? Esej o konstitutivni imaginaciji*. – Ljubljana: Založba / * cf.
- VINCE-PALLUA, Jelka 2018, A Newly Discovered Figurative Representation of the Mythical Baba – ‘Old Baba Vukoša’ in St. Mary Church of Gračišče in Istria. – V: J. Belaj, M. Belaj, S. Krznar, T. Sekelj Ivančan in T. Tkalčec (ur.), *Sacralization of Landscape and Sacred Places*. Zagreb: Institute of Archaeology Zagreb, 105–116.
- ZABLOCKI, B. 2001, Vulnerability and Objectivity in the Participant Observation of the Sacred. – V: D. Bromley, L. Carter (ur.), *Toward Reflexive Ethnography: Participating, Observing, Narrating*. – Oxford: JAI, 223–245.
- ŽIDOV, Nena 2000, Ali so metode alternativne medicine v Sloveniji res nekaj povsem novega. – *Etnolog* 10, 139–159.

Film

- VAN DE PORT, Mattijs. 2014. *The Possibility of Spirits*. – 71 minut, <https://vimeo.com/235886345>.

Katja Hrobat Virloget
Univerza na Primorskem
Falukteta za humanistične študije
Titov trg 5
SI-6000 Koper
katja.hrobat@fhs.upr.si